

6. Boryljuk D. Volodinnja Kostjantyna Ivanovycha Ostroz'kogo u pvidno-shidnij Volyni / D. Boryljuk // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog: Nacional'nyj universytet «Ostroz'ka akademija», 2011. – Vyp.18. – S.105–112.

7. Verzilov A. V. Ocherki trgovli Juzhnoj Rusi 1480–1569 (Po izdannym i neizdannym aktam) A. V. Verzilova / A. V. Verzilov. – B. m. – B. g. – S.44–66.

8. Voronchuk I. O. Naselennja Volyni v XVI – pershij polovyni XVII st.: rodyna, domogospodarstvo, demografichni chynnyky: Monografija / I. O. Voronchuk. – K., 2012. – 712 s.

9. Greshhuk A. Ivan Petrovych Kryp'jakevych – shtrypy do biografii' vyznachnogo istoryka / A. Greshhuk // Naukovi zapysky Universytetu «Ostroz'ka Akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog: Universytet «Ostroz'ka Akademija», 2000. – Vyp.1. – S.151–163.

10. Zajac' A. Ekonomichnyj rozvytok Ostroga v XVI – pershij polovyni XVII st. / A. Zajac' // Ostroz'ka davnyina. – L'viv: 1995. – Vyp.1. – S.32–36.

11. Kalakura Ja. S. Ukrai'ns'ka istoriografija: Kurs lekcij / Ja. S. Kalakura. – K.: Geneza, 2004. – 496 s.

12. Knjazi Ostroz'ki. Naukovo-populjarne vydannja / [Dzjarnovych O., Ragauskene R., Teslenko I., Cherkas B.]. – K.: «Baltija Druk», 2014. – 280 s.

13. Koval'skij N. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoj polovyni XVII v. vo L'vovskih arheograficheskijh izdaniyah XIX – nachala XX v. / N. Koval'skij // Analiz publikacij istochnikov po otechestvennoj istorii. Sbornik nauchnyh trudov. – Dnepropetrovsk: DGU, 1978. – S.20–48.

14. Koval'skij N. Ostrog kak politiko-administrativnyj, jekonomicheskij i kul'turnyj centr XVI v. / N. Koval'skij // Fedorovskie chtenija 1981. – M.: «Nauka», 1985. – S.49–56.

15. Koval's'kyj M. Do pytannja pro ekonomichni zv'jazky zahidnoukrai'ns'kyh zemel' z rosij's'koju derzhavoju v drugij polovyni XVI – XVII st. / M. Koval's'kyj // «Dopovidi ta povidomlennja» L'viv's'kogo universytetu. – L'viv, 1958. – Vyp.8. – S.104–109.

16. Kolesnyk I. I. Ukrai'ns'ka istoriografija (XVIII – pochatok XX stolittja) / I. I. Kolesnyk. – K.: Geneza, 2000. – 256 s.

17. Ravchuk G. R. Ostrog i jogo okolyci / G. R. Ravchuk. – L'viv: Knyzhkovo-zhurnal'ne vydavnytvo, 1960. – 160 s.

18. Sas P. M. Feodal'nye goroda Ukrainy v konce XV – 60-h godah XVI v. / P. M. Sas. – K.: Nauk. dumka, 1989. – 231 s.

19. Sobchuk V. Spory knjaziv Ostroz'kyh i Zhaslavs'kyh za majetky / V. Sobchuk // Naukovi zapysky. Istorychni nauky. – Ostrog: vyd-vo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2008. – Vyp.13. – S. 363–377.

20. Ukrai'ns'ka istoriografija na zlami XX – XXI st.: zdobutky i problemy. – L'viv, 2004. – 405 s.

21. Ul'janov's'kyj V. Vidome i nevidome z biografii' ta dijat'nosti knjazja K. I. Ostroz'kogo / V. Ul'janov's'kyj // Ostroz'ka Davnyina. – L'viv, 1995. – Vyp.1. – S.24–31.

22. Ul'janov's'kyj V. I. «Slavnyj dlja vsih chasiv cholovik» knjaz' Kostjantyn Ivanovych Ostroz'kyj / V. I. Ul'janov's'kyj. – Ostrog, 2009. – 168 s.

23. Ul'janov's'kyj V. I. Vasy'l'-Kostjantyn Ostroz'kyj: istorychnyj portret u galerei' predkiv ta nashhadkiv / V. I. Ul'janov's'kyj. – K.: Vydavnychyj dim «Prostir», 2012. – 1411 s.

24. Jarushevich A. V. Revnitel' pravoslavija knjaz' K. I. Ostrozhs'kij (1461–1531) i pravoslavnaja Litovskaja Rus' v ego vremja / A. V. Jarushevich. – Smolensk, 1897. – 269 s.

25. Kardaszewich S. Dzieje dawniejszego miasta Ostroga: Materialy do historii Wolynia / S. Kardaszewich. – Warszawa; Krakow, 1913. – 291 s.

Skokov O. D., master in history, PhD student at the History department named after M. Koval's'ki at the National university of Ostroh academy (Ukraine, Ostroh), olexsandrskokov@i.ua

Economic development of Ostroh during the Middle age and the Early Modern periods in the historiography of the mid of the XIX – the beginning of the XXI centuries (outside perspective)

The author analyzed the intellectual context of an investigative literature of the mid of XIX – beginning of XXI century, also author deconstructed the its historiographical data of the economic development problem of Ostroh during the Middle age and Early modern periods. To highlight this thesis we used chronological, historic-contextual methods and method of historiographical analysis. During the analysis of the certain historiography data of that period we came to next conclusions. There are some perspectives of the economic history of Ostroh: the northern way of the trading, the trade in Lublin, within the frames of Ukrainian territories. Also as the defined aspects of our paper, we analyzed the loans, the leases of ponds, export of the potash from the local forests, providing fish and the impacts of Ostroh in the

development of the southeastern Volynia. Besides, in the historical data of analyzed scholar works, we found out themes about the town benefits, import dues and other uninvestigated subjects. There are some problems, which are needed further investigations, such as the economic restrictions of the Ostroz'ki princes towards the citizens trading, immigration to the town and the conflicts between the Ostroz'ki and other princes' families.

Keywords: trading, import dues, benefits, researcher.

* * *

УДК 94(470+571)«19»

Кривошея І. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), igorkryvosheia@gmail.com

Квасневська О. С., магістр, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), kvasnevaska32if@gmail.com

КОМПАРАТИВНІ СТУДІЇ З РОСІЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЕПОХИ ЯК АНТИДОТ ПРОТИ «РУССКОГО МИРАЖА»

Пропонована стаття є спробою апробації валідності джерельного корпусу его-документів французького походження (Ф. Ансело «Шість місяців в Росії» та А. де Кюстіна «Росія у 1839 році») на предмет реценції іноземними мандрівниками народної вдачі російського етносу в компаративному дискурсі. Методологічною основою роботи став синтетичний підхід, у фарватері якого здійснена інтерпретація та порівняння згаданих тревелогів у контексті світоглядних доміант власне російських підданців.

На основі аналізу мемуарів іноземців визначено, що ментальна модель «руської душі» ґрунтується на таких константах, як примат общини над особистістю, патріархальність як півомо-азійської доміанта в шлюбно-сімейному та публічному житті, базовими для суспільства архетипові сильної руки та культові царя, імперському мисленні, дихотомій рис: гостинність–ксенофобія, набожність–аморальність, широчінь душі–відсутність свободи особистості, найвність–лицемірство.

Ключові слова: ментальність, мемуари, іноземці, російський підданий, французький мандрівник, «русская душа», «русский мираж».

«Иностранцы – это гады, которых Россия отогревает своим солнышком, а как отогреет, то они выползут и ее же кусают» [14]

У 2006 році співробітник журналу Wprost й журналіст Польського радіо Гжегож Слюбовській (Grzegorz Slubowski) здійснив подорож за маршрутом майже 170-літньої давнини. «Я хотел проехать по маршруту Астольфа де Кюстина: из Петербурга через Нижний Новгород в Москву, – пише він. – Плодом путешествия, которое он совершил 170 лет назад, стала книга «Письма из России» [17].

Такий вибір польського подорожнього адепта не є справою випадковості чи браку альтернативи. Бо, поперше, за згаданою книгою тягнеться дуальний шлейф як гучних публічних звинувачень із боку «приймаючої сторони», яка пов'язувала з нею надію створити Миколі І паблісити у Франції, так і Герценівсько-Пушкінських одкровень на кшталт: «Я, конечно, презираю отечество мое с головы до ног – но мне досадно, если иностранец разделяет со мною это чувство» [18].

По-друге, європейський мандрівник – фігура далеко не ендемічна для миколаївської Росії першої пол. XIX ст. Країну відвідував такий «надмір» іноземців, що в 1841 році начальник Третього відділення Канцелярії Його Імператорської Величності граф А. Х. Бенкендорф звернувся до імператора зі «всеподданейшими докладами», у яких рекомендував способи «для отвращения многочисленного приезда в Россию бесполезных и вредных иностранцев», до числа яких,

серед інших, він відніс і багатих мандрівників, які приїжджають «із любопытства». Однак конкретних лімітаційних рішень із цього приводу прийнято не було [4, с. 210].

На щастя для нашого дослідження, і навпаки для тривіальної репутації Російської імперії, XIX століття стало періодом «нового відкриття Московії». «Новизна» скоригувала суб'єктний ряд, мотиви та семантичне навантаження мандрівок. Відтепер це були не лише європейські дипломатичні корпуси чи посольства, а й просто публічні особи, котрі мали інтерес пізнати загадкову «північну імперію».

Значний внесок у створення більш розгорнутої, вичерпної та конкретизованої картини російського життя миколаївської епохи внесли мемуарні записки французів Астольфа де Кюстіна «Росія у 1839 році» [11; 12] та «Шість місяців в Росії» й «Росія у 1839 році» його попередника Франсуа Ансело [1].

Актуальність пропонованого дослідження обумовлена, найперше, необхідністю пошуків мостів у сьогодення, кінечністю простежити в історичній ретроспективі особливості й трансформації рис ментальності росіян, виявлені й зафіксовані іноземцями в мемуарних текстах, аби мати змогу передбачити внутрішньополітичні й зовнішньополітичні кроки агресивного сусіда щодо нашої країни.

Щодо історіографії представленої теми, то найперше хочеться зауважити превентивну контраверсійність підходів щодо імагологічного тлумачення образу миколаївської Росії у візях європейських подорожувачів. Так, у російських дослідників Д. Кулаковой [10] і Є. Артьомовой [2] «не вызывает сомнения, что к 1830–1840–м гг. основное направление европейского мнения о России было задано, и стереотипы восприятия были весьма устойчивы». Наслідком таких побутувань стало зведення комплексу уявлень європейців про Росію до т.зв. «русского миража» [10, с. 79].

У той час такі науковці, як В. Мільчіна [13; 14] та А. Зорін [8, с. 345–349] індуктивно вмотивують подібні тревели потребою знайти емпіричний антидот на прикладі згаданого Кюстіна, «дабы отыскать там доводы против представительного правления во Франции, однако после поездки в эту страну «мираж» рассеялся <...>. Побывав в России, он понял, что вместо покоя «там царит одно лишь безмолвие страха»» [13, с. 209].

Інші аспекти власне мемуарного дискурсу знайшли своє відображення на сторінках статей А. Большаковой [4], А. Голубева [6; 7], Н. Сперанської [18]. Загальним ентальним згусткам досліджуваної проблеми присвячені праці Р. Додонова [7], П. Дінцельбахера [9], О. Стражного [19].

Власне метою пропонованих ментальних студій є виображення, витворення та *crosscomparison* (перехресне порівняння) ментальних моделей «колективного портрету» російського етносу на основі мемуарних записів А. де Кюстіна та Ф. Ансело.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань:

– апробувати придатність літератури жанру *non-fiction* як самодостатнього за своїм інформаційним потенціалом комплексу джерел для ментальних студій;

– реалізувати дивергентну компаративну інтерпретацію тревелогів як антирудименту на тлі європейських тенденцій романтизму;

– оконтурити та змоделювати константи ментальної великоросійської «фізіономії» на основі згаданих тревелогів.

Зауважимо, що будь-які мемуари дають нам подвійне коло знань й уявлень. Це обумовлено особливостями сприйняття «свого» – «чужого». По-перше, ми через автора мемуарів сприймаємо те, що він бачив і про що написав, – людей і час. Друге коло – це коло наших знань, уявлень про самого автора мемуарів: як автор виглядає у власних очах і якими очима він бачить інших людей. Це ніби мультирівнева конвертація: діалог культур, часів та менталітетів.

Ґрунтовані на особистих враженнях їхніх творців, подорожні щоденники чи тревелоги (похідне від англ. слова *Travelogue* (подорож), але не просто впорядкованої хронології поїздки, а із рефлексією на побачене й відчуте) не лише створили об'ємний образ Росії, але й щільно описали народну владу російського етносу [10, с. 79].

Коли взимку 1826 р. європейські держави формували посольські місії для привітання Миколи I з інтронізацією й для участі в коронаційних урочистостях, французьку делегацію було доручено очолити маршалу Мармону, секретарем котрого був знаменитий поет-дворянин Ф. Ансело (1794–1854 рр.). Його піврічні мандри лягли в основу однойменної книги «Шість місяців у Росії», із якою французька публіка познайомилася у квітні 1827 року. Мемуари стали першою в XIX столітті спробою всеохопно змалювати європейському читачеві російське життя.

Через одну дюжину років тревелну естафету перебирає француз – маркіз Астольф де Кюстін (1790–1857 рр.), «чья глубина взгляда на Россию, разумеется, несоизмерима с часто поверхностными наблюдениями Ансело, постольку–поскольку первый был хорошо знаком с его книгой, что отразилось во многих местах «России в 1839 году»» [17]. Поза тим, виняткове значення для майбутньої книги А. де Кюстіна мали його рандеву та розмови з московським філософом Петром Чаадаєвим, які, властиво, визначили вектор та зміст твору: назверх – нібито маркіза, а в дійсності – значно більше Чаадаєва [10, с. 14].

За Кюстіном, росіяни за вдачею схильні обдурювати тих, хто поруч, а також намагаються – і доволі успішно – вводити в оману весь світ (російська іміджева константа, якої вона традиційно дотримується й нині, лише в оновленій гібридній версії). Здається, усі дивляться на Росію саме через люб'язно надані нею ж рожеві окуляри міфотворчості, суфлюючи ті байки, які вона сама ж про себе вигадала. Кюстін є чи не реліктом із–поміж зарубіжних авторів, хто на цьому чітко наголошує. Він же й інкримінує багатьом іноземцям співучасть в обдурюванні росіянами світу, корисливу чи ненавмисну, зауважуючи, що «навіть правдиві розуми, потрапляючи в Росію, втрачають свободу суджень», або ж піддаються блефу «подвійних стандартів» [16, с. 11].

Подібні кібзування, безумовно, розширюють семантичну вимірність поняття «русского миража» як конструкту інспірованого реципієнту зсередини *fata morgana*, зводячи його до власне російської дези.

Згаданий російський атрибут подвійної моралі можна помітити між рядками «Правди про Росію»: «Чи знаєте ви, що таке подорожувати по Росії? Для поверхового розуму це значить жити ілюзіями <...>, бо на кожному кроці

дві нації, які борються одна з одною: одна з цих націй – Росія, якою вона є насправді, друга – Росія, якою її хотіли б показати Європі. Російський уряд, перейнятий візантійським духом, так, можна сказати, і Росія загалом завжди дивилися на дипломатичний корпус і взагалі на європейців як на заздрісних і злорадних шпигунів<...>» [11, с. 229].

Із цитованого вище витягу можемо дистилювати ще дві риси, характерні для вдачі росіянина: перманентну ксенофобію (згадати хоча б «Опис подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського, де автор зізнається, що «впродовж двох років перебування в Московії замок висів на наших серцях, а розум було до крайнощів пригнічено й скуто»), ба, більше, хрестоматійну хронічну ненависть до Європи та зневагу до чужого, як компенсатив власної недосконалості [15, с. 218].

Однак не варто думати, що автори мемуарів лише однобоко висвітлюють «русские изъяны» (оперуючи моральним мірилом). Зокрема попередник Кюстіна серед позитивних прикмет згадує гостинність як традиційну рису душі російського підданця, яка, однак, не позбавлена діалектичного навантаження у своєму стратифікаційному вимірі (аж до ксенофобської конотації): «Нет никого гостеприимнее русского дворянина», – пише Ф. Ансело й зауважує: – он ищет знакомства с иностранцами, особенно с французами, но здесь, как и всюду, нельзя доверяться внешним знакам внимания, которые суть лишь показная любезность. Иностранец должен остерегаться расточать свои чувства, так как, если он доверится многочисленным проявлениям дружбы, его ждут тяжкие разочарования. Русский начинает с того, что объявляет себя вашим душевным другом, затем вы становитесь просто знакомым, а в конце концов он перестает с вами здороваться» [1].

Маркіз де Кюстін дещо гостріше констатує «відверто іронічне й недружелюбне» ставлення до французів, як, зрештою, і до решти іноземців. Вміло приховувані у вищому світі, тут ксенофобські настрої, межовані з шовінізмом під етикеткою патріотизму, мовби демонстративно виставлялися на позір: «Вони нас ненавидять, як усякий наслідувач того, кого він копіює. Їхні запитливі погляди прагнуть підмітити всі наші вади» [16, с. 13].

Діалектика рис російської душі виразно простежується в полярній парі набожність–аморальність. Франсуа Полікарп репрезентує її через наступний стереотип: «Загальновідомо, що російський народ – найбільш забобонний у світі», – однак підтверджує це такою емпірією: «Когда наблюдаешь его вблизи, поражаешься, до чего доходят внешние проявления его набожности. Русский (я говорю, разумеется, о низших классах) не может пройти мимо церкви или иконы без того, чтобы не остановиться, не снять шапку и не перекреститься десятком раз. Такая набожность, однако, отнюдь не свидетельствует о высокой морали! В церквях нередко можно услышать, как кто-нибудь благодарит святого Николая за то, что не был уличен в воровстве, а один человек, в честности которого я не могу сомневаться, рассказывал следующую историю. Некий крестьянин зарезал и ограбил женщину и ее дочь; когда на суде у него спросили, соблюдает ли он религиозные предписания и не ест ли постом скромного, убийца перекрестился и спросил судью, как тот мог заподозрить его в подобном нечестии!» [1].

Російський етнофолк ставить поза сумнівом випадковість описаного прецеденту прислів'ям: «Укравши часовник, да «Услыши, господи, молитву мою»» [3, с. 152].

Де Кюстін чимало ремарок присвячує московським «ямщикам», біснуватій їзді й «тройце с бубенцами» (згадані в белетристиці його співвітчизника Ф. Ансело, який ідентифікував колоритність «извозчика» як еманацию російського духу). Такий візник летить, не зважаючи на те, чи роздушить кого по дорозі, чи зломлять коні ноги, чи витрусить у чвалі тросу пасажирів. Усе це для нього річ другорядна, основна – досягти якнайшвидше цілі поїздки. Поясненням цього є той чортівський московський «ерзац» почуття, який ставить вище за людину свою мету [11].

Заціпаючи такі ментальні маркери, як естетичне чуття й ойкуменізоване сприйняття простору, автор «Росії у 1839 році» пише: «Здесь любят все показное, все что блестит: золотые шпицы соборов, которые тонки, как громоотводы <...>, античные статуи, чьи черты, стиль и облик так разительно противоречат здешней почве, цвету неба и климату, а равно лицам, одежам и привычкам местных жителей, что статуи эти напоминают пленных героев в стане врага. Этой стране под стать не колоннада Парфенона и не купол Пантеона, но пекинская пагода» [12, с. 46].

У той же час мандрівник не вдається до шаблонування звичиними для француза стереотипами, уникає перфекціоністських кліше: «Я не засужую росіян за те, які вони є, але я засужую в них претензії видаватися такими самими, як і ми. Вони ще зовсім некультурні. Це не позбавляло б їх надії стати такими, якби вони не були поглинуті бажанням по-мавп'ячи наслідувати інші нації, висміюючи в той же час, як мавпи, тих, кого вони наслідують» [11, с. 235].

Синхронізованою з маркізом видаються репліки його предтечі: «Глядя на этих офранцузившихся русских, я столько раз восклицал вместе с Беранже: «Люблю, что б русский русским был, Британцем был британец»» [1].

Цінними для ментальної інтерпретації критерію ставлення до індивіда, сім'ї й суспільства видаються відомості про те, що «оказалось, что мужчины и женщины, собираясь вместе, не являют собой смешанного общества, <...> девицы находят себе место в другом уголке дома» [1]. Це є свідченням азійства, залишків монголо–татарського врядування в шлюбно–сімейних відносинах, коли жінка не розцінювалася як окремий індивідуум, про що маркіз дорефлексовує: «Ах, вплив монголів триває у вас і то по визволенні від них! Чи не для того ви їх прогнали, щоб наслідувати їх?» [11, с. 90].

Ще в XI столітті автор «Повісті минулих літ» писав, що радимичі й в'ятичі (предки росіян) зазвичай мали жити в лісі, мов звір, у їжу вживати все нечисте, і срамословити перед батьками й перед невістками. У Франсуа Ансело наявні звичаєві відголоски ментально–усталеної родинно–етичної содомії у формі т.зв. «снохачества», тобто статеві стосунки батька з невістками: «Достигших зрелости девочек выдают замуж за маленьких мальчиков, а чтобы как можно скорее получить плоды от этих преждевременных браков, поручают отцу мальчика, пока тот не подрастет, выполнять обязанности сына <...>. В таких случаях <...> крестьянин, выполняющий одновременно совершенно различные обязанности, оказывается одновременно и дедом, и отцом детей своего

сына, а последние оказываются братьями мужа своей матери» [1].

У тексті тревелогів містяться авторські зауваження, присвячені власне панівним у суспільстві образам, їх простонародним вербальним втіленням, зокрема уявленням про страх, фаталізм та вагомість випадку, забобонність та віру в силу прикмети (суєтні, тобто примарні речі): «Как бы серьезно ни было происшествие, первое, что скажет русский крестьянин, это «ничево» (то есть ничего страшного), и добавит: «небось» (не бойтесь). В деревнях эти люди сохраняют детскую наивность, жизнь кажется им игрой. Когда вы приезжаете на станцию, вас ожидает человек пятнадцать–двадцать длиннорылых крестьян. Чтобы решить, кому из них ставить вам лошадей и везти до следующей станции, они бросают жребий: берутся за правую постромку и перебирают ее по очереди. Тот, чья рука окажется последней, и есть избранник судьбы, и, приняв поздравления товарищей, он принимается за исполнение долга, выпавшего ему по воле случая» [1].

Подальший екскурс у царину російської душі має стосунок до позатемпоральної віри в доброго царя. Цей культ у російському менталітеті, мабуть, є одним із базисних [19, с. 251]. Культ правителя, як відомо, одвічна східна традиція, на відміну від заходу, де в модерну епоху відбулася «ліквідація тілесності» монарха, мірилом чого виступала вже не його фізична сила та особиста присутність, а сила юридичного аргументу як підвалини правової держави [9, с. 585]. У «країні Моксель» князі довгий час були васалами татарських ханів і, дотримуючись вірності кримській династії Чингізидів, платили данину Кримському ханству аж до 1700 року [20]. Таким чином, татарська стихія цілком опанувала душею росіянина, ставши своєрідним генетичним штрих-кодом.

Окреслену вище тезу автор «Шести місяців у Росії» аргументує так: «Эти люди ощущают всю тяжесть своего положения, и слово «свобода» звучит подчас в их жалких деревянных хижинах. Но как же понимают они свободу? Они вообразают, что только государь, разбив цепи их рабства, дарует им также и участки земли» [1].

У тандемі з Ансело Кюстін алегоризує питома сп'янілий від рабства й унормований традиціями імперського деліріуму ментальний простір російського соціуму у вигляді постаті, куди химернішої за Левіафана Томаса Гоббса: «Среди населения, лишеного радостей и собственной воли, видишь лишь тела без души и невольно содрогаясь при мысли, что столь огромное число рук и ног имеют все одну лишь голову» [12, с. 53].

Архетип сильної руки, відсутність свободи особистості призвели до того, що російська влада ніколи не залишала людину наодинці з собою, тотально контролюючи її повинностями та неволею пересування. У той час, коли в Європі кріпацтво стало архаїкою, у Російській імперії воно лише набирало обертів. Однак російське рабство-кріпацтво – це відсвіт тих монгольських традицій тиранії та насильства, які були вплетені в російську дійсність: безмежного права сильного та жорстокості.

У фарватері вищевикладеної характеристики маркіз не може оминати увагою тему органічної для росіянина абсолютистської форми державного правління. Шукаючи відповідь на одвічне «курка чи яйце» в питанні перманентного узалежнення вдачі народу від «звичок» його правителів і навпаки, де Кюстін висловлює думку, що

описане «глиноліплення» є взаємозалежним: «Я не знаю, чи характер російського народу створив таких владарів, чи ж такі владарі виробили характер російського народу <...>. Але мені здається, що тут у наявності обопільний вплив. Нїде, крім Росії, не міг би виникнути такий державний устрій, але й російський народ не став би таким, яким він є, якби він жив при іншому державному устроєві» [11, с. 233].

Раболіпство є невіддільною складовою імперського духу, індикацію якого Франсуа Ансело здійснює через мілітаристський підхід: «Дворянство разделено на четырнадцать классов, каждый из которых приравнен к определенному военному рангу <...>. Это уподобление, которого не избегают даже женщины, занимающие придворные должности (фрейлины имеют, как я понимаю, чин капитана), создает довольно странную картину: все дворянство превращено как бы в огромный полк, а империя – в большую казарму» [1].

Розглядаючи в річищі архетипу «чия сила – того й воля», властиво російську рису мілітарної пасіонарності, закріплену в його завойовницькій вдачі, месье де Кюстін описує «напівдикий народ, який мілітаризували й вимуштрували, але не цивілізували, – і ви зрозумієте, у якому становищі перебуває російський народ<...>» [16, с. 12].

Ось один із характерних його записів: «Тому, хто мав нещастя народитися в цій країні, залишається тільки шукати втіхи в гордовитих мріяннях та надіях на світове панування. Такого висновку я доходжу щоразу, коли намагаюся аналізувати моральний стан жителів Росії. Росія живе й мислить як солдат армії завойовників. А справжній солдат будь-якої країни – не громадянин, а довічний в'язень, приречений сторожити своїх товаришів у нещасті, таких же бранців, як і він<...>» [11, с. 231]. Сьогодні, на жаль, вливає це старе вино в нові міхи.

Ансело доповнює його думку етіологічною ремаркою: «Русский человек, характер которого сформирован многими веками покорности, не представляет себе жизни без властелина. Его можно увлечь каким-нибудь иномем, но он не восстанет во имя изменения образа правления. Его политические мнения – это лишь симпатии» [1].

Свого часу відомий римський знавець рабської психології Марк Тулій Цицерон зауважував, що раб мріє не про свободу, а про власних рабів. Аналогічні думки проглядаємо й у Франсуа Полікарпа: «Каково бы ни было заработанное крестьянином состояние, он не имеет права от своего имени владеть землями и людьми. Иногда, однако, они совершают такие приобретения <...>. Не кажется ли тебе поразительной, дорогой Ксавье, идея совмещения роли раба и властелина?». «В стране, где глава правительства – всё, нет иной славы, кроме исходящей от него или санкционированной им посредством чинов, а так как нация делится на тех, кто бьет, и тех, кого бьют, то необходимо попасть в разряд первых» [1]. – таким резонанс Ф. Ансело свідчить на користь думки про суспільний вектор жаданості володіння монополією на насильство.

Однак такий «симбіоз» між владою й підданцями відбувається на тлі (спостережливий подорожній тонко відчував латентні субстанції) «архетипу страху», який, як відомо з піраміди потреб А. Маслоу, є дефектом базової необхідності в безпеці. До згаданого архетипу як до аргументу вдається Кюстін, пояснюючи спостережені «аномалії», розтлумачує його вплив на суспільне буття та національну природу росіян: «У Росії страх замінює,

точніше сказати, паралізує думку. Коли почуття страху панує безперешкодно, воно здатне створити лише видимість цивілізації. Що б там не казали короткозорі законодавці, страх ніколи не може стати душею правильно організованого суспільства, бо він не творить порядку, а лише прикриває хаос. Де немає свободи, там немає душі й правди. Росія – тіло без життя або, точніше, колос, що живе тільки головою: усі члени його, позбавлені сили, поступово відмирають. Звідси витікає глибока тривога, якесь складне для визначення й тяжке почуття, що охоплює всіх у Росії. Корені цього почуття не в смутних ідеях, не в пересиченості матеріальним прогресом, не в породженні конкурентної заздрості, як у новоспечених французьких революціонерів; воно – вираження реальних страждань, симптом органічної хвороби. Росія, гадається мені, єдина країна, де люди не мають уявлення про справжнє щастя. У Франції ми також не відчуваємо себе щасливими, але ми знаємо, що щастя залежить од нас самих; у Росії ж воно неможливе» [16, с. 17].

Отже, здійснивши дивергентну інтерпретацію тревелогів, ми пересвідчилися в присутності в них романтичної оптики, яка дещо визначала їхні візії у вербалізації образу Росії «миколаївської епохи», однак не погоджуємося з фамільяризацією деякими російськими дослідниками [5; 6; 10] цих візій як «очередного русского миража».

Апробувавши інформаційний потенціал літератури жанру non-fiction як самодостатнього джерельного комплексу, ми переконалися у сциентичній цінності та перспективності інтерпретації еґо-документів у їх комплексному використанні, зауважили, що кожен із вояжерів із властивими йому оригінальними манерою та фокусуванням передав побачену та виображену ментальну картину російського соціуму.

Так, із візій поміркованого Ф. Ансело ментальні параметри російської колективної ідентичності зводяться до тривіального світобачення, азійських патернів у приватному житті, у суспільстві образів (цезарепапізму, архетипу сильної руки, імперського мислення), контраверсійності рис гостинність–ксенофобія, набожність–порочність, широчінь душі–іманентне рабство, наївність–лукавство.

Ментальний образ російської душі в дещо пейоративній «Росії у 1839 році» її автор А. де Кюстін вербалізував у субстратах домінування візантійського духу, «сп'янілості від рабства», покірності насильству, патріархального азійства та безпринципності, фасадності та нещирості.

Резюмуючи глибину світоглядного дискурсу в епістолярному доробку Франсуа Ансело та А. де Кюстіна, відзначимо сензитивність авторської уваги щодо низки ментальних параметрів, властивих російській колективній ідентичності. Зауваги подорожніх далеко не завжди були гомотетичними (дескрипції Кюстіна більш радикальні, аналітичніші та глибоко психологічні, порівняно із сортовими абрисами Ансело), однак це не завадило нам виокремити такі квінтесенції «широты русской души»: відсутність особистої свободи, а отже, і відповідальності за прийняття рішень, відкритість, примат загального чи колективного над особистим чи індивідуальним, готовність делегувати свою відповідальність від себе назовні (в общину, у державу, у трансцендентне), фаталізм, архетип сильної руки, контамінація менталітету

православному світогляду, ординських впливів у приватному та публічному просторі, питомо-азійських доміант у шлюбно-сімейному житті, панівних у суспільстві образів (культу царя, архетипу сильної руки, імперського мислення), прагнення жити по правді та легітимізації злочинства й обману, гостинності–ксенофобії, набожності–аморальності, широчіні душі–відсутності свободи особистості, наївності–лицемірства.

Представлені ментальні студії відобразили далеко не повний перелік рис російської ментальності, але це той рафінад, який дозволяє розуміти метафізику темпоральності минулого та сьогоденного російського народу, коли новітня російська імперія пригнічує саму «російську душу», руйнує всю її загадковість і створює таку її розгадку, яка жахає весь світ, але, перш за все, – сусідні з Росією народи й мислячих людей в самій Росії.

Список використаних джерел

1. Ансело Ф. Шесть месяцев в России: Письма к Ксавье Сентину, сочиненные в 1826 году, в пору коронавания его императорского величества / Ф. Ансело. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 288 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Anselot.htm>
2. Артемова Е. Культура России глазами посетивших ее французов (последняя треть XVIII века) / Е. Артемова. – М.: ИРИ РАН, 2000.
3. Беленькова Н. (упоряд.) Російські прислів'я та приказки (3 українськими відповідниками) / Н. Беленькова. – Київ: Дніпро, 1975. – 168 с.
4. Большакова А. Феномен русского менталитета в британской историографии / А. Большакова // Россия и Европа в XIX–XX веке: проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур. – М.: Институт российской истории РАН, 1996. – С.210–226.
5. Голубев А. «Друг друга отражают зеркала»... Внешнеполитические стереотипы как фактор отношений России и Запада / А. В. Голубев // Проблемы российской истории. – 2012. – №1 (11). – С.90–107.
6. Голубев А. Россия и Запад: возникновение образа: XI–XIX вв. / А. В. Голубев // Россия и Запад: формирование внешнеполит. стереотипа в сознании рус. о-ва первой половины XIX в. – М., 1998. – С.12–40.
7. Додонов Р. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. Додонов. – Запорожье: «Тандем-У», 1999. – 264 с.
8. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – (Серия «HISTORIA ROSSICA»).
9. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
10. Кулакова Е. Сочинения британцев о путешествиях в Россию второй четверти XIX века / Е. А. Кулакова // Диалог со временем. – 2012. – Вып.39. – С.79–93.
11. Кюстін Астольф де. Правда про Росію: пер. з фр. / Астольф де Кюстін; опрац. О. Мерчанський; передм. Д. Донцова; післям. М. Слабошпицького. – К.: Ярослав Вал, Укр. письменник, 2009. – 244 с.
12. Маркиз де Кюстін. Николаевская Россия / Астольф де Кюстін. – М.: «Тerra», 1990. – 288 с.
13. Мильчина В. «Русский мираж» как прообраз «русской идеи». Предисловие к «Балалайке» Поля де Жюльевекура / А. В. Мильчина // К истории идей на Западе: «Русская идея». – СПб.: изд-во Пушкинского Дома; Петрополис, 2010. – С.206–217.
14. Мильчина В. Французы в России при Николае I: «вредные» и «полезные» / А. В. Мильчина // Отечественные записки. – 2014. – №4. – С.95–111. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stranaoz.ru/2014/4/francuzy-v-rossii-pri-nikolae-i-vrednye-i-poleznye>
15. Панчук І. Історія України очима іноземців: довідник–хрестоматія. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 304 с.
16. Слабошпицький М. Наближення до суті: літературні долі / М. Слабошпицький. – К.: Ярослав Вал, 2015. – 620 с.

17. Слюбовский Г. Город одного человека / Г. Слюбовский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20070118/232286.html>

18. Сперанская Н. Франсуа Ансело и его книга о России / Н. Сперанская // Ансело Ф. Шесть месяцев в России: Письма к Ксавье Сентину, сочиненные в 1826 году, в пору коронования его императорского величества. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 288 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Speranskaya.htm>

19. Стражний О. Російський менталітет / Олександр Стражний // Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. – К.: «Книга», 2008. – С.248–270.

20. Чухліб Т. Коли Росія стала суверенною державою / Т. Чухліб // День. – 2014. – №70. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/koli-rosiya-stala-suverennoyu-derzhavoyu>

References

1. Anselo F. Shest' mesjacev v Rossii: Pis'ma k Ksav'e Sentinu, sochinennye v 1826 godu, v poru koronovanija ego imperatorskogo veličestva / F. Anselo. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2001. – 288 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Anselot.htm>

2. Artemova E. Kul'tura Rossii glazami posetivshih ee francuzov (poslednjaja tret' XVIII veka) / E. Artemova. – М.: IRI RAN, 2000.

3. Bjeljen'kova N. (uporjad.) Rosijs'ki prysliv'ja ta prykazky (Z ukrai'ns'ky my vidpovidnykamy) / N. Bjeljen'kova. – Kyi'v: Dnipro, 1975. – 168 s.

4. Bol'shakova A. Fenomen russkogo mentaliteta v britanskoj istoriografii / A. Bol'shakova // Rossija i Evropa v XIX–XX veke: problemy vzajmosprijatija narodov, sociumov, kul'tur. – М.: Institut rossijskoj istorii RAN, 1996. – S.210–226.

5. Golubev A. «Drug druga otrazhajut zerkala»... Vneshne-politicheskie stereotipy kak faktor otnoshenij Rossii i Zapada / A. V. Golubev // Problemy rossijskoj istorii. – 2012. – №1 (11). – S.90–107.

6. Golubev A. Rossija i Zapad: vzniknovenie obraza: XI–XIX vv. / A. V. Golubev // Rossija i Zapad: formirovanie vneshnepolit. stereotipa v soznanii rus. o–va pervoj poloviny XIX v. – М., 1998. – S.12–40.

7. Dodonov R. Teorija mental'nosti: uchenie o determinantah myslitel'nyh avtomatizmov / R. Dodonov. – Zaporozh'e: «Tandem–U», 1999. – 264 s.

8. Zorin A. Kormja dvuglavogo orla... Russkaja literatura i gosudarstvennaja ideologija v poslednej treti XVIII – pervoj treti XIX veka. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2001. – (Serija «HISTORIA ROSSICA»).

9. Istorija jevropejs'koi mental'nosti / Za red. Petera Dincel'bahera / Pereklav z nim. Volodymyr Kam'janec'. – L'viv: Litopys, 2004. – 720 s.

10. Kulakova E. Sochinenija britancev o puteshestvijah v Rossiju vtoroj chetverti XIX veka / E. A. Kulakova // Dialog so vremenem. – 2012. – Vyp.39. – S.79–93.

11. Kjustin Astol'f de. Pravda pro Rosiju: per. z fr. / Astol'f de Kjustin; oprac. O. Merchans'kyj; peredm. D. Doncova; pisljam. M. Slaboshpyc'kogo. – К.: Jaroslaviv Val, Ukr. pys'mennyk, 2009. – 244 s.

12. Markiz de Kjustin. Nikolaevskaja Rossija / Astol'f de Kjustin. – М.: «Terra», 1990. – 288 s.

13. Mil'china V. «Russkij mirazh» kak proobraz «russkoj idei». Predislovie k «Balalajke» Polja de Zhjul'vekura / A. V. Mil'china // K istorii idej na Zapade: «Russkaja ideja». – SPb.: izd.–vo Pushkinskogo Doma; Petropolis, 2010. – S.206–217.

14. Mil'china V. Francuzy v Rossii pri Nikolae I: «vrednye» i «poleznye» / A. V. Mil'china // Otechestvennye zapiski. – 2014. – №4. – S.95–111. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.stranaoz.ru/2014/4/francuzy-v-rossii-pri-nikolae-i-vrednye-i-poleznye>

15. Panchuk I. Istorija Ukrai'ny ochyma inozemciv: dovidnyk–hrestomatija. – Ternopil': Mandrivec', 2009. – 304 s.

16. Slaboshpyc'kyj M. Nablyzhenija do suti: literaturni doli / M. Slaboshpyc'kyj. – К.: Jaroslaviv Val, 2015. – 620 s.

17. Sljubovskij G. Gorod odnogo cheloveka / G. Sljubovskij [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://inosmi.ru/world/20070118/232286.html>

18. Speranskaja N. Fransua Anselo i ego kniga o Rossii / N. Speranskaja // Anselo F. Shest' mesjacev v Rossii: Pis'ma k Ksav'e Sentinu, sochinennye v 1826 godu, v poru koronovanija ego imperatorskogo veličestva. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2001. – 288 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Speranskaya.htm>

19. Strazhnyj O. Rosijs'kyj mentalitet / O Aleksandr Strazhnyj // Ukrai'ns'kyj mentalitet: Iljuzii'. Mify. Real'nist'. – К.: «Knyga», 2008. – S.248–270.

20. Chuhlib T. Koly Rosija stala suverennoju derzhavoyu / T. Chuhlib // Den'. – 2014. – №70. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/koli-rosiya-stala-suverennoyu-derzhavoyu>

Kryvosheya I. I., candidate of sciences in History, associate professor of the Department World History of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), igorkryvosheia@gmail.com

Kvasnevskaja O. S., MA, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, (Ukraine, Uman), kvasnevskaja32if@gmail.com

Comparative studies of the Russian mentality of the Nicholas epoch as an antidote against «Russian Mirage»

The presented article is an attempt to verify the validity of the sources corpus of ego documents of French origin (F. Anselo «Six Months in Russia» and A. de Custine «Russia in 1839») in terms of the reception ethnic Russian national character in comparative discourse by foreign travelers. The methodological basis of work was a synthetic approach under which we conducted the interpretation and comparison of the mentioned travel literature referred to in the context of the philosophical dominants of Russian servants.

The analysis of the memoirs of foreigners determined that a mental model of the «Russian soul» for the studied period is based on such constants as the primacy of the community over the individual, patriarchy as a genuine Asian dominant in marriage and family and public life, by basic social archetypes of a strong leader and the cult of the king, imperial thinking, dichotomy traits: hospitality and xenophobia, religiousness and immorality, breadth of soul and lack of individual freedom, naivety and hypocrisy.

Keywords: mentality, «Russian mirage», memoirs, foreigners, a Russian citizen, a French traveler, «Russian soul».

* * *

УДК 930.1

Мохнатюк І. О., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Київський університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), Mohnatyuk@ukr.net

I. ФРАНКО ПРО РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізуються погляди І. Франка на місце і роль української інтелігенції в суспільстві. Виділяються основні завдання які ставить перед інтелігенцією поет, для подальшого покращення життя українського суспільства.

Список ключових слів: І. Франко, інтелігенція, «Молода Україна», письменник, суспільство.

Неоднозначність та перехідний характер історичної епохи, а також специфічні умови життя в Галичині, кінця XIX – початку XX ст., знайшли своє відображення в творчій спадщині І. Я. Франка. Як завжди, на зламі віків, історія завжди підводить підсумки попереднього розвитку і вичує багато чого нового, незвіданого людством на майбутнє. Закономірно, що в цей період в колі інтелігенції, найпрогресивнішій частині суспільства, відбувалися процеси переорієнтації на інакші, ніж в попередні часи, підходи до розуміння сутності суспільного–історичного процесу.

Дійсно, кінець XIX ст. позначився суттєвими змінами в суспільно–історичному і політичному становищі українського населення. А однією з провідних сил в суспільстві, яка шукала ефективні напрями національного будівництва і фактично мала б бути провідником народу на шляху до об'єднання країни і здобуття власної незалежності, безперечно, була інтелігенція. Вона була основним носієм духовного спадку народу, адже майбутній культурний розвиток суспільства в великій мірі залежав від її можливостей відтворювати, накопичувати і передавати новим поколінням наукові, соціально–